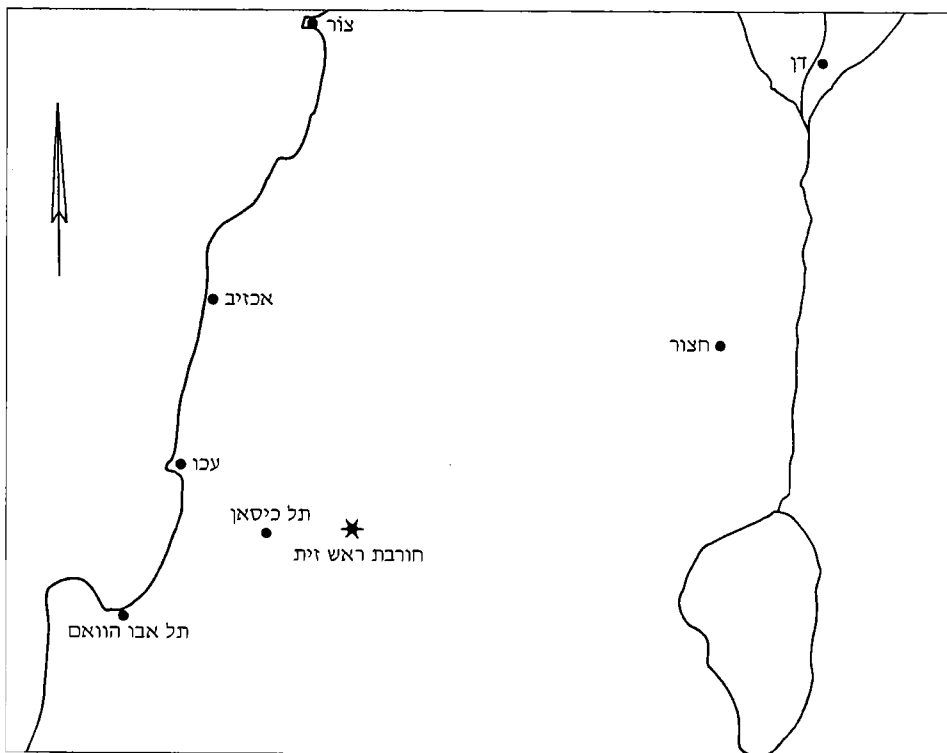


פניקים וישראלים בארץ כבול

המחקר הארכאולוגי עוסק מטבעו בשרידי התרבות החומרית: הארכיטקטורה וכלי היום-יום, ואך מדי פעם הוא מצליח לגעת בעולמם הרוחני של התושבים הקדומים, לא כל שכן במרכיבי זהותם האתנית. בחקר הארכאולוגיה של תקופת המקרא (הארכאולוגיה המקראית) נהוג היה במשך שנים רבות לזהות מאפיינים מסוימים בתרבות החומרית כישראליים, כנעניים או פלשתיים. הדוגמאות הבולטות והידועות ביותר לכך הן הזיהוי המקובל של קנקן שפת הצווארון עם שבטי ישראל המתנחלים ויישוביהם בראשית תקופת הברזל וזיהוי כלי החרס המחופים לבן עם האוכלוסייה הפלשתית.¹ מחקרים שנערכו בשני העשורים האחרונים הציגו תפיסות שונות באשר לראשית התגבשותם של שבטי ישראל ומהות תהליך התנחלותם וכן באשר לכניסתם של גויי הים לכנען ולמהות יישותם האתנית והמדינית. מחקרים בנושאים אלו ודומים להם העלו הרהורים וערעורים על האפשרות להגדיר או לזהות קבוצה אתנית על פי ממצא ארכאולוגי, והשאלה העקרונית אם יכולה תרבות חומרית להוות אמת מידה מזהה לאתנוס הפכה למוקד בעל עניין בדיון המדעי.² הסקר בשוליים המערביים של הגליל התחתון והחפירות שנערכו בעקבותיו בתורבת ראש זית³ הניבו

- 1 י' אהרוני, ארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים, 1978, עמ' 156-157, 167.
- 2 ראה למשל: S. Bunimovitz, 'Problems in the "Ethnic" Identification of the Philistine Culture', *Tel Aviv*, 17 (1990), pp. 210-222; D.L. Esse, 'The Collared Pithos at Megiddo: Ceramic Distribution and Ethnicity', *JNES*, 51 (1992), pp. 81-104.
- 3 החפירות בתורבת ראש זית נערכו במשך עשר עונות בהנהלת המחבר. ראה: צ' גל, הגליל התחתון: גיאוגרפיה



איור 1: מפת חורבת ראש זית וסביבותיה

תוצאות שיש בהן כדי לנסוך אור על יחסי הגומלין שבין פניקיה ובתוכה ממלכת צור לבין ממלכת ישראל במאה העשירית ובראשית המאה התשיעית לפה"ס. יתר על כן, נראה שיש בממצאים הארכאולוגיים הללו כדי להאיר את זהותם של יושבי האתר, לתרום לדיון בשאלת שיוכה של תרבות חומרית לאתנוס ידוע ולהצביע על זיקה בין שניים אלה.

חורבת ראש זית מצויה על שלוחה המשתפלת מהרי הגליל התחתון מערבה לעבר עמק עכו, כ-15 ק"מ מזרחית לעכו וכ-6 ק"מ צפונית-מזרחית לתל כיסאן. שלוחה זו היא חלק מרצועת הגבעות המשתרעת מסביבות טבעון בדרום ועד מעבר לגבול לבנון בצפון. תחום ביניים זה יוצר רצועת חיץ טופוגרפית, נופית ויישובית בין הגליל ההררי לבין מישור החוף הצפוני (ראה איור 1). אחת התופעות היישוביות המובהקות המאפיינות את רצועת חיץ זו היא שבתקופת ממלכת ישראל עבר לאורכה הגבול המזרחי של שבט אשר (יהושע יט, כה-כח). במהלך הסקר הארכאולוגי שנערך באזור נתגלו מספר אתרים – מהם אחד שאף נחפר⁴ – שהוצע לזהותם עם יישובים הנזכרים במקרא לאורך גבול זה.⁵ אחד מאלה

Z. Gal, 'Hurbat Rosh Zayit and the Early Phoenician Pottery', *Levant*, 24 (1992), pp. 171–186; idem, 'Olive Oil Press Complex at Hurbat Rosh Zayit (Ras ez-Zetun) in Lower Galilee', *ZDPV*, 109 (1992), pp. 128–142

4 ראה בספרי (לעיל, הערה 3), עמ' 73-75.

5 צ' גל, 'גיאי יפתחאל, כבול והגבול בין אשר לזבולון', קתדרה, 50 (טבת תשמ"ט), עמ' 27-30.

הוא היישוב כבול (שם, פס' כז), ששמו השתמר בשמו של הכפר הערבי כאבול, הנמצא אך 1.5 ק"מ דרומית לחורבת ראש זית. סמיכותה של חורבת ראש זית לכפר כאבול והעדות הארכאולוגית מן האתר (ראה להלן) העלו את האפשרות לזהותה עם כבול המקראית.⁶ שמה של כבול זו נכרך בשינויים הטריטוריאליים שחלו באזור בשלהי תקופת הממלכה המאוחדת כתוצאה מיחסי הגומלין בין שלמה מלך ישראל לבין חירם מלך צור - בשם זה כונה חבל ארץ שלם שנמסר לידיו של המלך הפניקי, 'ארץ כבול' (מלכים א ט, יב). מכאן שאם יש ממש בהצעה לזהות את חורבת ראש זית כמקומה של כבול,⁷ היא הופכת את האתר לנקודת מפתח בהבנת יחסי הגומלין בין ישראל לממלכת צור, קרי פניקיה, בתקופת הברזל.⁸

בחפירות בחורבת ראש זית נחשפו שני מכלולים עיקריים.

א. במרכז האתר ובפסגתו מצוי מבנה שהיה מוגן על ידי חומה ומגדלים שהובחנו בו שני שלבי קיום. למרות היותו בעל מאפיינים של מצודה צבאית ברור כי המבנה שימש מרכז מנהלי-כלכלי ואולי אף מסחרי (איור 2). קירות המצודה נבנו אבני גוויל ופינותיהם, כמו גם מזוזות הפתחים, נבנו באבני

איור 2: מראה כללי של המצודה, מבט למערב



6 ראה במאמרי ב-ZDPV (לעיל, הערה 3), עמ' 137.

7 ראה בספרי (לעיל, הערה 3), עמ' 84.

8 לא מפליא על כן כי גם בתקופה הרומית שימשה כבול כציון גבול בין הגליל לבין תחום פניקיה (מלחמת, ג, א).

גזית שהונחו בשיטת הראשים והפתינים (איור 3). בחדרי המצודה נמצאו מאות קנקני אגירה ובהם גרעיני חיטה מפוחמים ועדויות לאחסון יין ושמן. לבד מן הקנקנים נמצאו בחדרי המצודה כלי חרס רבים המשתייכים לקבוצות הבאות: כלים פניקיים דו־גוניים, כלים קיפרו־פניקיים צבועים שחור על אדום, כלים מחופים אדום וממורקים (כלי אכזיב וקרמיקה שומרונית), כלים קיפריים מצוירים לבן וכלים פניקיים ללא עיטור. בין כלי המטבח שנמצאו במכלול כלי החרס במצודה יש לציין את סירי הבישול בעלי הגוף המזווה (זיווי חד או מעוגל) והשפה המשולשת והמוארכת (ראה להלן). על פי מכלול כלי החרס נקבע אפוא זמן הקמתה של המצודה לאמצע המאה העשירית לפה"ס וחורבנה לרבע הראשון של המאה התשיעית לפה"ס.

ב. המכלול האחר הוא כפר ששרידיו מתפרשים על פני כל האתר מסביב למצודה, וניכרים בו מבני מגורים מלבניים פשוטים ומבנים בני ארבעה ושלושה מרחבים שמשולבים בהם עמודי אבן מונוליטיים (איור 4). בתי הכפר עשויים אבני גוויל בשילוב אבני גזית בשימוש משני, שנלקחו, כך נראה, מחורבות המצודה. אחדים מבתי הכפר, הנראים כיום כגלי אבנים, נחפרו, והממצאים שנתגלו בהם מצביעים על כך שבעת קיומו של הכפר (וללא ספק בשלב קיומו האחרון) לא הייתה עוד המצודה בשימוש. מכלול כלי החרס שנמצא בבתי הכפר שונה מעיקרו וכולל קערות שטוחות וקנקנים מוארכים מן הסוג המכונה טורפדו – כלים הנעדרים לחלוטין מן המצודה. משפחות הכלים הקיפרו־פניקיות שנמצאו במצודה לא נמצאו בבתי הכפר, למעט כלי שחור על אדום ספורים, ואף מעט הכלים המחופים אדום אינם נמנים עם כלי אכזיב, האופייניים לאזור בתקופה זו (ראה להלן). כלי המטבח האופייניים שנמצאו במכלול כלים זה הם סירי בישול בעלי שתי ידיות, גוף מזווה זיווי מעוגל ושפה בעלת רכס קצר. על פי נתונים אלה נקבע



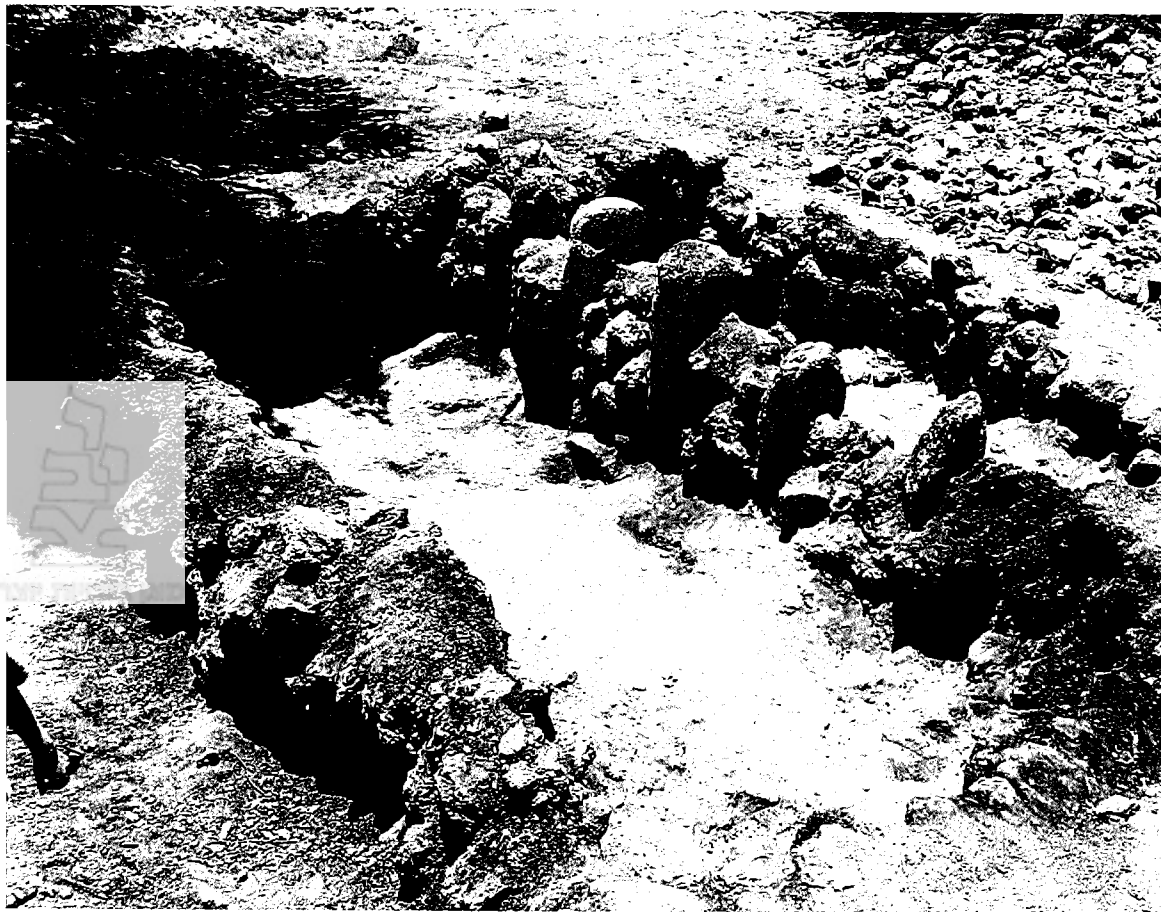
זמנו של הכפר (או לפחות שלב קיומו האחרון) לשלהי המאה השמינית לפה"ס.

ההבדלים שבין התרבות החומרית המאפיינת את המצודה לבין זו המאפיינת את הכפר צריכים להיבחן בהקשר רחב יותר, על רקע מאפייני האזור ותולדותיו בתקופת הברזל. הממצאים הארכאולוגיים שנחשפו במצודה שבחורבת ראש זית, מאפייניה הארכיטקטוניים, שפע כלי החרס הפניקיים והקיפריים מסוגים שונים ומיקומה בשולי עמק עכו כנזכר לעיל, אינם מותירים ספק רב באשר

איור 3: בניית ראשים ומתינים במינה הצפונית-המערבית של המצודה

לשייכותה לתחומי פניקיה. מבחינה זו מצטרף אתר זה לאתרים אחרים בעמק עכו שהנתונים הארכאולוגיים המצטברים מהם מעידים כי התרבות החומרית של חבל ארץ זה הייתה חלק מן העולם הפניקי.⁹ תל כיסאן, הנמצא בעמק שלמרגלות חורבת ראש זית, הוא אחת הדוגמאות המובהקות לתופעה זו.¹⁰

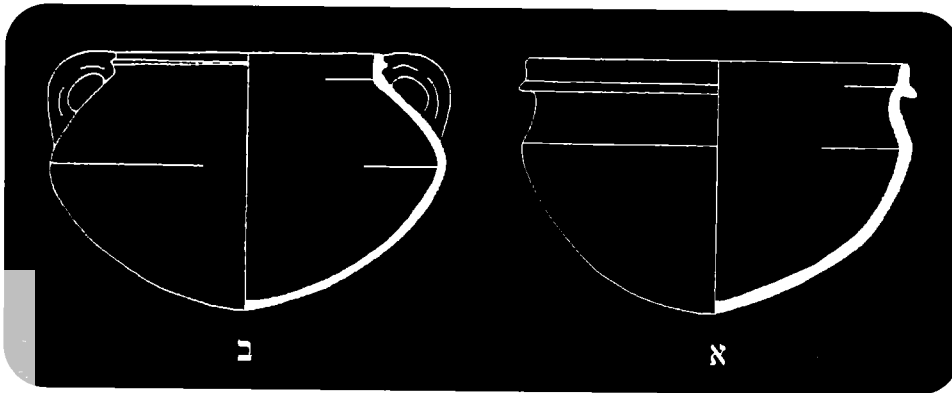
לבד מקבוצות כלי החרס האופייניות לתרבות החומרית הפניקית שנמצאו במצודה שבחורבת ראש זית, בולטת במכלול כלי חרס זה תפוצתו הבלעדית של טיפוס סיר הבישול המזוהה, חסר הידיות ובעל שפה משולשת. בעקבות החפירות בחצור אופייין כלי זה כטיפוס קדום שהיה בשימוש החל מן המאה



איור 4: בית בעל עמודים מונוליטיים

- 9 על תל אבו הוואם ראה: R.W. Hamilton, 'Excavations at Tell Abu Hawam', *QDAP*, 4 (1935) pp. 1-69; על אכויב ראה: מ' פראוסנין, 'אכויב', אחא"ח, א, עמ' 27-30; על עכו ראה: M. Dothan, 'Akko: Interim Excavations Report', *BASOR*, 224 (1976), pp. 1-48; על כברי ראה: א' קמפינסקי וו"ד ניימאיר, החפירות בתל כברי: דו"ח פרלימנרי של עונת 1989, תל-אביב 1990.
- 10 J. Briand & J.M. Humbert, *Tel Keisan*, Paris 1980. מעניין לציין כי בשכבות 6-9 בתל כיסאן נתגלו מבנים ובהם אבנים ששימשו כבסיסי עמודים. עם זאת יש לזכור כי אלו מעידים על עמודים העשויים עץ או חוליות אבן, אך לא על עמודים מונוליטיים.

השתיים-עשרה לפה"ס (שכבה XII), הגיע לשיאו במאה העשירית לפה"ס (שכבה X) והלך ונעלם במרוצת המאה התשיעית לפה"ס.¹¹ את מקומו ירש סיר בישול מטיפוס שונה, שלו שתי ידיות קטנות ושפה בעלת רכס קצר; עיקר תפוצתו של סיר זה הייתה במאה השמינית לפה"ס (שכבה V). התפתחות טיפולוגית דומה נמצאה באתרים רבים אחרים.¹² במרוצת השנים התקבלה הבחנה זו במחקר כאחת מאבני הבוחן החשובות להבדלת מכלולים קרמיים מן המאה העשירית לפה"ס מאלו מן המאה השמינית לפה"ס.



איור 5: סירי בישול:
א - קודם
ב - מאוחר

עם זאת עיון קפדני בחפירות שונות בעמק עכו מעלה כי בחלק ניכר מאתרי האזור ניתן להבחין בהתפתחות שונה בטיפולוגיה של סירי הבישול, ונראה כי הטיפוס ה'קדום' המשיך בקיומו לאורך כל תקופת הברזל ומקומו לא נתפס על ידי הטיפוס ה'מאוחר'. תופעה זו ניכרה כבר בחפירות תל אבו הוואם, אך ביטויה המובהק נמצא ללא ספק בשכבות 5-9 בתל כיסאן. לשון אחר, ממצאי תל כיסאן מצביעים על קיומו של טיפוס אחד של סיר בישול באתר זה, הוא הטיפוס ה'קדום' לכאורה; ואילו הטיפוס ה'מאוחר', זה האופייני בעיקר לשכבה V בחצור, חסר לחלוטין. מבחינה זו, כמו גם מבחינות אחרות, ישנו דמיון רב בין תל כיסאן למצודה בחורבת ראש זית ונראה כי שני אתרים אלה משקפים רובד זהה בתולדות האזור ויושביו. כאמור לאחר שחרבה המצודה בחורבת ראש זית והאתר עמד זמן מה בשימונו, נוסד במקום כפר קטן. או, בשלהי המאה השמינית לפה"ס, הופיעו באתר מספר מאפיינים שלא נמצאו במצודה קודם לכן. חלק מבתי הכפר נבנו על פי הדגם של בית ארבעת המרחבים, תוך שימוש בעמודים מונוליתיים, ולראשונה נמצא במקום סיר הבישול ה'מאוחר'.

11 Y. Aharoni & R.A. Amiran, 'New Scheme for the Sub-Division of the Iron Age in Palestine', *IEJ*, 8 (1958), p. 174; ר' עמירן, הקרמיקה הקדומה של ארץ ישראל, ירושלים תשל"א, לוח 75; י' ידין ואחרים, חצור, ג-ד, ירושלים תשכ"ד, לוחות CCVII, 9; CLXV, 17; CCXII, 25-32; הנ"ל, חצור, א, ירושלים תשי"ט, לוח LV, 3-10; הנ"ל, חצור, ב, ירושלים תש"ך, לוחות LXXXV; CCXXVII, 11-17.
12 על מגידו ראה: R.S. Lemon & G.M. Shipton, *Megiddo*, I, Chicago 1939, pls. 16, 39, 40; על כינרות ראה: A. Chambon, *Tell el Fara'ah*, V. Fritz, *Kinneret*, Wiesbaden 1990, pls. 59, 72; על שומרון ראה: I. L'age de fer, Paris 1984, pls. 52, 53; K.M. Kenyon, *Samaria Sebaste*, III, London 1957; על באר שבע ראה: Y. Aharoni, *Beer Sheba*, I, Tel Aviv 1973, pls. 54, 11; 56, 10; 60, 80-87; pp. 187-192.

לכאורה ניתן לומר כי התפתחויות אלה נעוצות בשינוי שחל באופיו של האתר, שהכפר הקטן תפס בו את מקומה של המצודה, או לחלופין בהבדלי הזמן שבין המצודה לכפר, קרי המאות העשירית-התשיעית לעומת המאה השמינית לפה"ס. אף כי יש בפירוש זה תשובה לכאורה לשאלה שלפנינו, נדמה כי הנתונים דורשים עיון מדוקדק יותר. העובדות מראות כי בעת שחל המעבר מן המצודה לכפר בחורבת ראש זית, המשיך היישוב בתל כיסאן בקיומו ולא נמצא בו ובמאפייניו הארכיטקטוניים והקרמיים כל שינוי מהותי, כלומר גם במאה השמינית לפה"ס נמשך עדיין בתל כיסאן השימוש במבנים הקדומים ורווחו סירי הבישול הקדומים. על רקע קרבתם של תל כיסאן וחורבת ראש זית וזיקתם המשותפת לעמק עכו הפניקי נראה כי מבין שני אתרים אלה (וקרוב לוודאי גם אתרים אחרים) דווקא חורבת ראש זית הייתה זו שחל בה שינוי מהותי באופן היישוב. מהו הגורם שהביא לשינוי זה?

נראה כי את ההסבר לשינוי שחל בתרבות החומרית באתר זה יש לבקש בשוני שבין הזיקה הרגיונלית, המדינית והאתנית של המצודה לבין אלה של הכפר שהתקיימו בחורבת ראש זית. המאפיינים הארכיטקטוניים והקרמיים של המצודה מורים כי את הרקע להם יש לבקש באתרי עמק עכו הפניקיים, קרי תל אבו הוואם, אכזיב, תל עכו ובעיקר תל כיסאן. אולם הרקע של מאפייני הכפר, כלי החרס ובתי ארבעת המרחבים ושלושת המרחבים, אינו בחבל ארץ זה אלא דווקא בתחומי ממלכת ישראל, קרי הגליל (תל חצור ותל כינרות), עמק יזרעאל (תל מגידו) וההר המרכזי (שומרון ותל אלפארעה צפון).

תולדות ההתיישבות בחורבת ראש זית כפי שהן משתקפות בממצאי החפירות מראות כי למצודה קדם כפר קטן מן המחצית הראשונה של המאה העשירית לפה"ס, שניתן לשייכו לכבול של שבט אשר (יהושע יט, כז). במרוצת המחצית השנייה של המאה העשירית לפה"ס לערך חלו שינויים מפליגים באזור, כאשר מסר שלמה המלך את ארץ כבול, היא עמק עכו או חלק ממנו, לריבונות פניקית (מלכים א ט, י-יג). זה היה ככל הנראה הרקע להקמת המצודה בחורבת ראש זית, ששימשה כאמור המרכז המנהלי-הכלכלי ואולי אף המסחרי של השלטון הפניקי באזור. המצודה חרבה בשלהי המאה העשירית או בראשית המאה התשיעית לפה"ס בשל מאורע שטיבו לא הוברר. נראה כי חורבן המצודה קשור היה בהסרת השליטה הפניקית מתחום הגבעות שחצץ בין ארץ כבול' הפניקית שבעמק עכו לבין ממלכת ישראל בגליל ההררי. בעקבות זאת הוקם בחורבת ראש זית הכפר, שתרבותם החומרית של תושביו הייתה שונה בצורה בולטת מזו של יישובי העמק הפניקיים, כגון תל כיסאן. זיקתה של תרבות חומרית זו לאתרים בתחומי ממלכת ישראל, כנזכר לעיל, מצביעה על כך שהיו אלה הישראלים שהקימו מחדש את כבול, היינו את הכפר שנחשף בחורבת ראש זית.

פרשת ההתיישבות בחורבת ראש זית על רקע סביבתה מהווה מקרה מבחן מעניין לשאלת זיקתם של ממצאים ארכאולוגיים לגוף אתני. דומה כי אין מקום לגישה השוללת באופן קטגורי זהות בין תרבות חומרית לאתנוס, וכי יש לדון בשאלה זו בכל מקרה לגופו לאור הנתונים הארכאולוגיים מחד גיסא ולאור הרקע הגאוגרפי-ההיסטורי מאידך גיסא. מתברר כי מכנה משותף רגיונלי לאתרי יישוב אינו מהווה בהכרח הסבר מניח את הדעת ובלעדי לאופיים של יישובים, לתרבותם החומרית ולשינויים



שחלו בהם. למרות קרבתם של תל כיסאן וחורבת ראש זית זה לזו וזיקתם לעמק עכו הפניקי של תקופת הברזל, לא חלו שינויים של ממש באופי היישוב בתל כיסאן, ואילו בחורבת ראש זית חלו שינויים מפליגים. שינויים אלה, כפי שמצאו את ביטויים בממצאים הארכאולוגיים וכשהם מוארים על ידי רקע היסטורי ידוע, מתירים להציע לשייך את המצודה בחורבת ראש זית לפניקים ואת הכפר שקם לאחריה - לישראלים.

